

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

11 (4) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 17.06.2024

Kabul tarihi | Accepted: 30.07.2024

Yayın tarihi | Published: 25.08.2024

Süleyman Lokmacı

<https://orcid.org/0000-0001-8526-1725>

Associate Professor, Erzurum Technical University, Faculty of Literature, Department of History, Turkey, suleyman.lokmaci@erzurum.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Lokmacı, S. (2024). Türk Halk Hekimliğinde İnanç ve Uygulamalar: Tarihsel ve Kültürel Bir İnceleme. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (4), 2022-2037. <https://doi.org/10.46868/atdd.2024.690>

Türk Halk Hekimliğinde İnanç ve Uygulamalar: Tarihsel ve Kültürel Bir İnceleme

Öz

Bu çalışma, 14. ve 18. yüzyıllar arasında kaleme alınmış Türkçe tıp metinlerinde yer alan halk hekimliği uygulamalarını tarihsel ve kültürel bir perspektifte incelemektedir. Özellikle dinsel ve büyüsel inançlara dayalı tedavi yöntemleri, bitkisel, hayvansal ve mineral kaynaklı maddelerin kullanımı gibi uygulamalar detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Çalışma, Osmanlı toplumunda hastalıkların tedavisinde bilimsel yöntemlerin yanı sıra, deneyimlere, inançlara ve geleneksel bilgilere dayalı uygulamaların da yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, dönemin sağlık anlayışının karmaşık bir yapıya sahip olduğunu ve hastalıkların tedavisinde çok yönlü yaklaşımların benimsendiğini göstermektedir. Elde edilen bulgular, Osmanlı halk hekimliğinin kültürel, sosyal ve tarihsel bağlamlardaki yerini daha iyi anlamamızı sağlayacak ve alanındaki araştırmalara önemli katkılar sunacaktır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı tıbbı, Türkçe tıp metinleri, Halk hekimliği, Geleneksel tıp, Halk inanışları

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Beliefs and Practices in Turkish Folk Medicine: A Historical and Cultural Review

Abstract

This study analyses folk medicine practices in Turkish medical texts written between the 14th and 18th centuries from a historical and cultural perspective. In particular, practices such as treatment methods based on religious and magical beliefs, the use of herbal, animal and mineral substances are analysed in detail. The study reveals that in addition to scientific methods, practices based on experiences, beliefs and traditional knowledge were also common in Ottoman society. This shows that the health understanding of the period had a complex structure and multifaceted approaches were adopted in the treatment of diseases. The findings obtained will provide a better understanding of the place of Ottoman folk medicine in cultural, social and historical contexts and will make important contributions to research in the field.

Keywords: *Ottoman medicine, Turkish medical texts, Folk medicine, Traditional medicine, Folk beliefs*

Giriş

Halk hekimliği, toplumların maddi ve manevi sorunlarına, özellikle hastalıklara karşı geliştirdiği, bilimsel temellere dayanmaktan ziyade deneyim, inanç ve geleneksel bilgiye dayanan bir tedavi sistemi olarak tanımlanabilir. Bu sistem, belirli bir bölgedeki insanların ortak görüşleri ve bireysel sağlık bilgisinin toplamı şeklinde ortaya çıkar. Halk hekimliği, sadece fiziksel hastalıkları değil, aynı zamanda kırsalık, nazar, cinlenme gibi psikolojik ve sosyal rahatsızlıkları da kapsayan geniş bir sağlık anlayışına dayanır. Tedavi yöntemleri arasında bitkisel ilaçlar, hayvan ürünleri, dua, büyü, muska kullanımı ve kutsal yer ziyaretleri gibi çeşitli uygulamalar yer alır. Bu uygulamalar, toplumun kültürel değerleri, inanç sistemleri ve dünya görüşü ile yakından ilişkilidir. Halk hekimliği, doğal ve doğaüstü nedenlere bağlanan hastalıkların tedavisini amaçlar. Doğal nedenlere dayalı tedavilerde genellikle bitkisel, hayvansal ve madensel ürünler kullanılırken, doğaüstü nedenlere atfedilen rahatsızlıklarda büyü, dua ve benzeri uygulamalara başvurulur. Bu iki yaklaşım, zaman içerisinde iç içe geçerek karmaşık bir tedavi sistemi oluşturmuştur. Ayrıca halk hekimliği, toplumun sosyal yapısı, ekonomik koşulları ve coğrafi çevresi tarafından şekillendirilir. Örneğin, kırsal bölgelerde bitkisel tedavi yöntemleri daha yaygınken, şehirlerde farklı tedavi biçimleri ön plana çıkabilir (Türkdoğan, 1969, s. 33-34; Örnek, 1973, s. 32; Yoder, 1975, s. 23; Boratav, 1998, s. 122; Hufford, 1986, s. 74; Sever, 2015, s. 182-183). Halk hekimliği, toplumsal ve kültürel yapıların derinliklerinde köklenmiş, modern tıbbın bilimsel yöntemlerinden ziyade deneyimlere ve inançlara dayanan bir bilgi ve uygulama sistemi olarak algılanır. Bu bağlamda, halk hekimliği, hiyerarşik zirvedeki resmi, bilimsel tıp ile alt tabakadaki ilkel tıp arasında bir tür alt orta bölümde konumlandırılmaktadır. Halk hekimliğinin bu şekilde konumlandırılmasında, evrim

teorisinin günümüz bilim dünyasındaki etkisi önemli bir rol oynamıştır. Evrim teorisine göre, modern tıbbın gelişimi dikey bir doğrultuda yukarıya doğru gerçekleşirken, eskimiş düşünce ve uygulamalar aşağıya doğru keskin bir düşüş yaşamış ve kültürün en alt katmanlarına inmiştir. Öte yandan, halk hekimliğini romantikleştirerek, onu insan hafızasının önemli bir deposu ve teknolojinin ilerlemesi nedeniyle terk edilmiş veya unutulmuş yetenekler olarak tasvir eden yaklaşımlar da bulunmaktadır. Bu perspektifler, halk hekimliğinin tarihsel ve kültürel bağlamda daha derinlemesine anlaşılmasını sağlar ve bu alandaki çalışmalara farklı bakış açıları kazandırır (O'Connor & Hufford, 2021). Çoğu halk hekimliği sistemi, sağlığı bir tür uyum veya denge olarak tanımlar. Bu denge, ahlât-ı erbaa (kan, balgam, safra ve sevda) veya düzenleyici maddeler; sıcaklık ve soğukluk gibi doğuştan gelen özellikler veya yukarı, aşağı, içeri ve dışarı hareket eden kuvvetler arasında olabilir. Sağlığı etkileyen unsurlar arasında kanın durumu veya bedeni besleyen ve temizleyen diğer araçlar ile fiziksel olarak aktiflik ve dinlenme dönemleri de yer alabilir. Sağlık uygulamalarının tüm spektrumu, bu denge kavramından etkilenir. Örneğin, birçok Latin, Karayip, Asya ve Güneydoğu Asya halk geleneğinde, gıdaların, ilaçların ve semptomların ya da bedensel durumların sıcak ve soğuk özellikleri arasında bir denge kurulur. Soğuk durumlar sıcak gıdalar ve ilaçlarla, sıcak durumlar ise soğuk olanlarla dengelenir (O'Connor & Hufford, 2021). Benzer şekilde, Türk halk hekimliğinde de dengenin tesis edilmesinde zıtlıklardan faydalanılır. Örneğin, hastalık katı sıcaksa katı soğuk otlarla, hastalık katı soğuksa katı sıcak otlarla tedavi edilir. Sıcak mizaçlı kişiye hararet arız olursa hastanın mizacını biraz soğutmak, soğuk mizaçlı kişiye soğukluk arız olursa kişiyi biraz ısıtmak gerekir (Güven, 2005). Farklı kültürlerin halk hekimliği sistemlerinde yaygın olarak görülen ahlât-ı erbaa ve sıcak-soğuk dengesi gibi benzerlikler halk hekimliğinin benzerliğini ve evrenselliğini ortaya koyması açısından önemlidir. Halk hekimliği, tarih boyunca çeşitli yöntemlerle hastalıkları tedavi etme çabasında olmuştur. Bu yöntemler arasında ilaçla tedavi, sihirle tedavi, ruhsal/ritüelistik tedavi ve ameliyatla tedavi yer almaktadır. Bu tedavi yöntemlerinin her birinin kendine özgü özellikleri ve uygulama şekilleri bulunmaktadır. Ayrıca, birden fazla yöntemin bir arada kullanıldığı karma tedavi yöntemleri de mevcuttur.

İlaçla tedavi, bitkisel, hayvansal veya madeni ürünlerden elde edilen ilaçların kullanılmasıyla yapılmaktadır. Bu yöntem, doğrudan doğadan elde edilen ürünlerin belirli karışımlarla ilaç haline getirilmesini içerir. Bitkisel tedavilerde çeşitli bitkilerin yaprak, kök veya çiçekleri kullanılırken, hayvansal tedavilerde hayvanlardan elde edilen ürünler kullanılır. Madeni tedavilerde ise çeşitli minerallerden yararlanılmaktadır (Acıpayamlı, 1978). Bu tedavi biçimi, modern farmakolojinin temelini oluşturan ilkeleri yansıtmaktadır. Örneğin, bitkisel tedavilerde kullanılan bazı bitkiler, günümüzde modern tıpta da etkin bileşenler olarak

kullanılmaktadır. Ancak, halk hekimliğinde bu bileşenlerin belirli dozlarda ve karışımlarla kullanılması, deneyime dayalı bilgiyi ön plana çıkarır.

Sihirle tedavi, muskalar, tılsımlar veya ritüeller aracılığıyla hastanın ruhlara veya cinlerle teması geçmesi ve bu varlıkların yardımıyla hastalıkların tedavi edilebileceği inancına dayanmaktadır. Bu tür tedavi yöntemleri, genellikle ocaklı, cindar veya şaman gibi bu alanda uzmanlaşmış kişiler tarafından uygulanır. Sihirle tedavi, halk arasında güçlü bir inanç sistemine dayanmaktadır (Acıpayamlı, 1978). Bu yöntem, psikolojik etkileriyle dikkat çeker; hastaların inançlarına dayalı tedavi yöntemleri, plasebo etkisiyle iyileşme sağlayabilir. Ayrıca, bu tür ritüellerin toplumsal birlikteliği ve dayanışmayı pekiştirdiği de görülmektedir (Yâdigâr, vr. 112^b). Ruhsal/ritüelistik tedavi yöntemi, Tanrı'ya, ruhlara veya totemlere yalvararak hastalığın tedavi edilmesi amacını taşır. Bu yöntemde büyüsel işlemler yerine dualar, dualı nesnelere ve yakarmalar kullanılır. Ruhsal tedavi, halk arasında dini inançların ve ritüellerin önemli bir rol oynadığı bir yöntemdir. Bu yöntemde, hocalar, din adamları veya yatırlar gibi dini liderler önemli bir rol oynar (Acıpayamlı, 1978). Bu tedavi biçimi, hastaların manevi destek ve moral bulmalarını sağlar. Maneviyatın sağlık üzerindeki olumlu etkileri, modern tıpta da kabul gören bir olgudur.

Ameliyatla tedavi, hastanın bazı organlarında kesikler yaparak veya delikler açarak hastalığın tedavi edilmesini içerir. Bu yöntem, diğer tedavi yöntemlerine göre daha nadir kullanılır ve genellikle daha karmaşık ve riskli bir işlemdir (Acıpayamlı, 1978). Tarihsel olarak, cerrahi müdahaleler sınırlı bilgi ve teknoloji ile gerçekleştirilmiştir; ancak, bu yöntemler modern cerrahinin temel taşlarını oluşturmuştur. Antik çağlardan beri uygulanan trepanasyon gibi cerrahi prosedürler, insanlığın cerrahi bilgi birikimini anlamak açısından önemlidir.

Entegre tedavi yaklaşımları, ilaçla tedavi, ruhsal/ritüelistik tedavi ve ameliyatla tedavi yöntemlerinden en az iki tanesinin bir arada kullanılmasıyla gerçekleştirilir. Bu yöntemde, farklı tedavi yaklaşımlarının bir arada kullanılması, hastalığın tedavi edilmesinde daha kapsamlı ve etkili bir yaklaşım sunar (Acıpayamlı, 1978). Bu kombinasyonel yaklaşımlar, modern tıpta da benzerlik gösterir; multidisipliner tedavi yöntemleri, hastaların iyileşme süreçlerini hızlandırmak için farklı uzmanlık alanlarının bir arada çalışmasını içerir.

Bu tedavi yöntemleri, halk hekimliğinin zengin ve çeşitli yapısını ortaya koymaktadır. Her bir yöntem, dönemin inançları, bilgi birikimi ve kültürel yapısıyla şekillenmiştir. Halk hekimliğinde kullanılan bu yöntemler, modern tıp uygulamaları öncesinde insanların hastalıklarla mücadele etmek için geliştirdiği önemli pratiklerdir. Halk hekimliği, modern tıbbın kökenlerini ve insan sağlığına dair alternatif bakış açılarını anlamamızda önemli bir rol

oyunlar. Bu yöntemlerin incelenmesi, günümüz sağlık uygulamalarına yeni perspektifler kazandırabilir ve tarihsel sağlık bilginin zenginleşmesine katkıda bulunabilir.

1. Halk Hekimliği Uygulamaları İhtiva Eden Türkçe Tıp Kitapları

Çalışmamızda 14./18. yüzyıllarda Türkçe kaleme alınmış tıp kitaplarında yer alan dinsel/büyüsel tedavi yöntemleriyle tedavi amacı taşıyan veya taşımayan bazı batıl inanç örneklerine yer verilmiştir.

Muhtevasında ayet ve dualara, muska, tılsım ve ritüellere ve batıl inançlara dayalı tedavi örnekleri tespit edilen eserler şunlardır: 14. yüzyıla ait: “*Müntahab-ı Şifâ*”, 15. yüzyıla ait: “*Tertîb-i Mu’âlece, Kitâb-ı Mücerrebât, Kitâbü’l-Mühimmât, Müntahab-ı Fi’t-Tıbb, Yadigâr*”, 16. yüzyıla ait: “*Kitâb-ı Mu’âlecât, Menâfiu’n-nâs*”, 17. yüzyıla ait: “*Gâyetü’l-Beyân Fî Tedbiri Bedeni’l-İnsân, Şifâü’l-Fuad bi-Hazret-i Sultân Murad, Risâle fi’t-Tıbb*”, 18. yüzyıla ait: “*Mâ-Hazara Fi’t-Tıbbî’r-Rûhânî ve’l-Cismânî*”. Bu eserlerden başka söz konusu dönemde kaleme alınmış 15. yüzyıla ait “*Kitâb-ı Güzide-i İlm-i Tıbb, Müfid (Nazmü’t-Teshil), Terceme-i Akrabâdîn, Tervihü’l-Ervâh, Mihtâhun-nûr ve Hazâinü’s-sürûr*”, 16. yüzyıla ait “*Cerrahnâme (Alâ’im-i Cerrâhîn)*”, 17. yüzyıla ait “*İlm-i Tıbb, Enmûzecü’t-tıbb*” ve 18. yüzyıla ait “*Neticetü’l-Fikriyye fî Tedbiri Veladeti’l-Bikriyye, Risale-i Nikrîsiyye, Kunûzu Hayâti’l-İnsan Kânûn-i Etubbâ-i Feylesûfân, Gâyetü’l-Müntehâ Fî-Tedbiri’l-Merzâ*” isimli eserlerde gözden geçirilmiş ancak bunlarda ayet ve dualara, muska, tılsım ve ritüellere ve batıl inançlara dayalı tedavi örnekleri tespit edilmemiştir.

2. Türkçe Tıp Metinlerinde Yer Alan Halk Hekimliği Uygulamaları

2.1. Kur’an-ı Kerim Ayetlerinin ve Duaların Okunması

Osmanlı tıp kitaplarında yer alan halk hekimliği uygulamaları, dönemin dini ve kültürel inançlarının bir yansıması olarak dikkat çekmektedir. Kur’an-ı Kerim ayetlerinin ve duaların okunarak sağaltma işlemi yapılması, halk arasında yaygın bir tedavi yöntemi olarak kabul görmüştür. Bu uygulamalar, Peygamberimiz Hazreti Muhammed’in çeşitli hastalıklar için Kur’an-ı Kerim okumasını tavsiye etmesi ve kendi hastalıklarında dualarla şifa araması gibi rivayetlerle desteklenmiştir. Sara, veba, diş ağrısı, baş ağrısı ve göz değmesi gibi hastalıklar için belirli ayetlerin ve duaların okunması, halk hekimliğinde önemli bir yer tutmuştur. Osmanlı dönemi tıp eserlerinde yer alan bu bilgiler, dönemin sağlık anlayışını ve dini ritüellerin tıbbi tedavideki rolünü gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda, halkın günlük yaşamında dini inançlarla harmanlanmış sağlık uygulamaları, Osmanlı toplumunda tıbbin ve halk hekimliğinin önemli bir parçasını oluşturmuştur (Erdoğan, 1997; Aydın, 2010). Kur’an-ı Kerim, İslam dininin kutsal kitabı olarak yalnızca bir ibadet rehberi değil, aynı zamanda ruhsal ve manevi hastalıklar için de bir şifa kaynağı olarak kabul edilmektedir. Müfessirlerin ve İslam alimlerinin

yorumları, Kur'an'ın içerdiği ayetlerin inananlar için manevi bir tedavi kaynağı olduğunu vurgulamaktadır. Müfessirlere göre, Kur'an'daki her bir ayetin, müminlerin ruhsal ve manevi hastalıklarına şifa verme potansiyeli vardır. Örneğin, Beydavi, Kur'an'daki her bir ayetin müminlerin dinlerini işlevsel hale getirmede ve neticelerine güzel bir boyut kazandırmada hastalıklara şifa veren ilaçlar mesabesinde olduğunu ifade etmektedir. Kur'an-ı Kerim, inananlar için yalnızca bir ibadet rehberi değil, aynı zamanda ruhsal ve manevi hastalıklar için de şifa kaynağıdır. İçerdiği ayetler, müminlerin ruhsal zaaflarını gidererek onları sıhhat ve dinginliğe kavuşturmaktadır. Bu bağlamda, Kur'an'ın şifa verici etkisi, manevi hastalıkların tedavisinde önemli bir rol oynamaktadır (Aydın, 2010).

Örnekler

*Sara Hastalığı İçin

Sara hastalığının tedavisinde Kur'an-ı Kerim'den belirli ayetlerin okunması önerilmektedir. Bu yöntemde, Âl-i İmrân Suresinin "*Onlar Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar! Oysa göklerde olanlar da yerde olanlar da isteyerek veya istemeyerek hep O'na boyun eğmişlerdir ve O'na döndürüleceklerdir. De ki: "Biz Allah'a ve bize indirilene; kezâ İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya'küb ve torunlarına indirilenlere; yine Mûsâ, İsâ ve bütün peygamberlere rableri tarafından verilenlere iman ettik. Onlar arasında ayırım yapmayız ve biz O'na teslim olmuşuzdur. Kim İslâm'dan başka bir din arama çabası içine girirse, bilsin ki bu kendisinden asla kabul edilmeyecek ve o âhirette ziyan edenlerden olacaktır"* mealindeki 83-85. ayetlerinin hastanın kulağına okunması tavsiye edilmektedir. Ayrıca, bu ayetlerin her gün düzenli olarak okunmasının sara hastalığının tekrarını önleyeceği düşünülmektedir (Kitâb-ı Mücerrebât, vr. 26-27).

*Tâun (Veba) Hastalığı İçin

Osmanlı tıp kitaplarında taun (veba) hastalığının tedavisinde etkili olacağına inanılan bazı uygulamalar bulunmaktadır. Bu uygulamalardan biri, her namazdan sonra on yedi kere Enbiya Suresi 87. ayetinin okunmasını içerir: "*Zünnûn'u da (Yûnus) zikret! Hani öfkeli bir halde geçip gitmiş, kendisini asla sıkıştırmayacağımızı sanmıştı. Sonunda karanlıklar içinde, "Senden başka hiçbir tanrı yoktur. Seni tenzih ederim. Gerçekten ben kötü işler yapmışım!" diyerek yalvardı.*" Ancak, bu ayetin Ayete'l-kürsi ve tesbihlerden sonra okunması gerektiği vurgulanır. İkinci bir uygulama ise, beş vakit namazdan sonra Tevbe Suresi 128. ayetinin bir kere ve ardından 128-129. ayetlerinin yedi kere okunmasıdır: "*Andolsun, size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir, size çok düşkündür, müminlere karşı şefkat ve merhamet doludur. Buna rağmen yüz çevirirlerse de ki: 'Allah bana yeter, O'ndan başka ilah yoktur, ben yalnız O'na güvenip dayanırım; O, büyük arşın sahibidir.'*" Bu

uygulamaların, kişisel ihtiyaçlara meşgul olunmaması ve düzenli olarak yapılması durumunda etkili olacağına inanılmaktadır (Tıbbı'r-Rûhânî, vr. 11^a).

***Diş Ağrısı İçin**

Osmanlı tıp kitaplarında diş ağrısına karşı fayda sağlayacağı düşünülen çeşitli uygulamalar bulunmaktadır. İlk olarak, vitir namazının ilk rekâtında *Tîn sûresini*, ikincisinde *Kâfirûn sûresini* ve üçüncüsünde *İhlâs sûresini* okuyanların diş ağrısı yaşamayacağına inanılır (Kitâb-ı Mu'âlecât, 10^b; Kitâb-ı Mücerrebât, vr.36).

İkinci uygulamada, diş ağrıyan kişinin parmağını ağrıyan diş üzerine koyarak "*De ki: Sizi yaratan, size kulaklar, gözler ve kalpler veren O'dur. Ne kadar da az şükrediyorsunuz!*" mealindeki Mülk Sûresi 23. Ayetin okunması önerilir ve bunun derhal sakinleştirici etkisi olduğu belirtilmektedir (Kitâb-ı Mu'âlecât, vr. 12^a).

Üçüncü olarak, *Kalem Sûresini* okuyan kişinin diş ağrısından emin olacağına inanılır (Kitâb-ı Mücerrebât, vr. 35).

Dördüncü uygulamada ise, vitir namazının ilk rekâtında "*Felak Sûresi*, ikinci rekâtında *Nâs Sûresi* ve üçüncü rekâtında ise Bakara Sûresi'nde bulunan "*İşte kitap; onda asla şüphe yoktur. O, günahattan sakınanlar için bir rehberdir. (Onlar) gayba iman ederler, namazı kılarlar, kendilerine verdiklerimizden hayra harcarlar; sana indirilene ve senden önce indirilene iman ederler ve âhirete de onlar kesin olarak inanırlar. Rableri tarafından gösterilen doğru yol üzerinde olanlar ancak onlardır ve kurtuluşa erenler de yalnızca onlardır*" mealindeki 2-5. Ayetleri okuyan kişinin bir daha diş ağrısı yaşamayacağı ifade edilir (Kitâb-ı Mücerrebât, vr. 36-37). Bu uygulamalar, manevi ve dini inançlara dayalı olarak diş ağrısını hafifletmeyi amaçlar.

***Baş Ağrısı İçin**

Osmanlı dönemi tıp kitaplarında, baş ağrısı gibi yaygın bir sağlık sorununa karşı çeşitli tedavi yöntemleri önerilmiştir. Bu yöntemlerden biri de Âdiyât suresinin okunmasıdır. Kitâb-ı Mu'âlecât adlı eserde yer alan bilgiye göre, baş ağrısının tedavisi için abdest alıp, temizlendikten sonra Âdiyât suresinin yedi defa okunması ve her defasında ağrıyan bölgeye üflenmesi önerilmiştir. Bu uygulama, o dönemde insanların baş ağrısını ilahi bir güçle ilişkilendirerek, Kur'an ayetlerinin şifa gücüne olan inançlarının bir yansımasıdır (Kitâb-ı Mu'âlecât, vr.4^a).

***Göz Değmesi İçin**

Nazar değmesi olarak adlandırılan ve bir kişinin olumsuz bakışıyla başkasına zarar verildiğine inanılan bir inanışa karşı çeşitli uygulamalar önerilmiştir. Bu uygulamaların merkezinde Kur'an-ı Kerim ayetlerinin okunması yer almaktadır. Örneğin, Âdiyât ve Zilzâl

surelerinin belirli sayıda tekrar edilerek üflenmesi, Haşr suresinin son kısmının okunması, Târik suresinin tamamının okunması ve İhlâs ile Muavvizeteyn surelerinin birlikte okunması gibi yöntemler nazarın etkilerini yok etmek için kullanılmıştır. Bu uygulamalar, o dönemde insanların nazarın zararlı etkilerine olan inançlarının bir yansımasıdır (Kitâb-ı Mu‘âlecât, vr. 5^{a-b}).

2.2.Muska ve Tılsımların Kullanılması

Muska, Arapça kökenli nüsha kelimesinin Türkçeleşmiş halidir ve sözlükte “yazılı şey” anlamına gelir. Taşıyan kişiyi ve bulunduğu mekânı kötülüklerden koruduğuna ve kısmet getirdiğine inanılan, çoğunlukla bir nesneden ve bazen de yazı veya sembol şeklindeki gizemli karakterlerden oluşur. Kökeni insanlık tarihi kadar eskidir (Demirci, 2020, vr. 265-267). Tılsım ise “tabiat üstü güçlere, birtakım sırlara sahip olan nesne, çözülemeyen düğüm, anlamı gizli ve kapalı söz” anlamına gelmektedir. Türkçede hamail, efsun ve büyü kelimeleri bu anlamda kullanılmaktadır. Tılsımların üzerinde ilâh isimleri, melek adları, Kur’an âyetleri, astrolojik semboller, kabalistik işaretler, büyü daireleri, fal işaretleri, insan ve hayvan figürleri bulunmaktadır (Çelebi, 2012, vr. 91-44). Muska ve tılsımların kullanıldığı hastalıklar oldukça geniş bir yelpazededir. Sara, uçuk, cin musallatı, diş ağrısı, baş ağrısı, dalak, böbrek ve ciğer hastalıkları, doğum zorluğu, sıtma, humma gibi birçok hastalığın tedavisinde muskalardan fayda elde edileceği umulmuştur. Muskalar genellikle yazılır, taşınır veya hastalıklı bölgeye yerleştirilirdi. Bazı muskaların belirli günlerde ve saatlerde yazılması gerektiği, bazılarının ise özel bir şekilde hazırlanması gerektiği belirtilmektedir. Muska ve tılsımların kullanılmasının altında yatan temel inanç, bu sembollerin taşıdığı gizemli güçlerin hastalıklara karşı koruyucu bir kalkan görevi göreceği ve şifa getireceği yönündedir (Tıbbı’r-Rûhânî, vr. 6^{a-b}; Kitâb-ı Mücerrebât, vr. 22; Müntahab-ı Şifâ, vr. M43^a; Menâfiu’n-nâs, vr. 38^b; Yâdigâr, vr. 111^b-112^a).

Örnek:

Bir kimseye sara vaki olsa heft-i cûşdan bir kaşlı yüzük dokutsa bu iki ismi o yüzüğün kaşına yazsa dahi kazdırsa, parmağına geçirse sara gider. O iki ismin birisi budur [*****] ve diğeri dahi budur [*****]¹ (Kitâb-ı Mücerrebât, vr. 24).

2.3.Tedavi Amacıyla Yapılan Ritüeller

Ritüel, genellikle belirli bir düzen veya gelenek içinde yapılan, simgesel anlam taşıyan, belli kurallara ve adımlara dayalı olan tekrarlayan bir dizi davranışı ifade eder. Ritüeller, genellikle belirli bir amaç veya anlamı temsil ederler ve kültürler, dinler, gelenekler, özel törenler veya bireysel pratikler içinde bulunabilirler. Ritüellerin birçok farklı türü vardır. Bunlar, dini ayinler, özel törenler, geleneksel kutlamalar, sihirli uygulamalar veya günlük

¹ Anlamlandırılmayan şekiller ve metinler yerine [*****] kullanılmıştır.

yaşamdaki alışkanlıklar gibi çeşitli bağlamlarda ortaya çıkabilir, toplulukları bir arada tutmaya, bir olayı kutlamaya, manevi bir bağlantı kurmaya veya kişisel gelişim ve refahı desteklemeye yönelik olabilirler (Olgun, 2016). Osmanlı tıp kitaplarında da bu tür ritüellere yer verilmiştir ve çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır. Bu ritüeller, manevi ve fiziksel şifa arayışının bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Malihulya (kuruntu) gibi zihinsel rahatsızlıkların, sara gibi nörolojik hastalıkların, bevasır (hemoroid) gibi sindirim sistemi hastalıklarının, sıraca gibi cilt hastalıklarının ve cinsel işlev bozukluklarının tedavisinde ritüellere başvurulduğu bilinmektedir (Yâdigâr, vr.112^b; Tertîb-i Mu‘âlece, vr.13^b-15^b; Risâle fi’t-Tıbb, vr. 9^b). Örneğin kuruntu (malihulya) hastalığı için sirâceü’l-iktirâb, rûhü’l-kamer veya Süleyman Peygamber ağacı olarak bilinen kökten fayda umulur. Ancak bu kökü çıkarmanın belirli bir zamanı ve ritüeli bulunmaktadır. Ritüel şu şekildedir: “*Bu otu toplamak için en uygun zaman, Mars gezegeni Koç burcundayken veya Yengeç burcunun 24. derecesindeyken ya da Ay ile Mars aynı burçta olduğundadır. Bu otu bulduktan sonra cumartesi günü kazıp, toprağından ayırmadan dört tarafını açık bırakmalısınız. Sonra bir köpeği birkaç gün aç bırakıp, sağlam bir iple otla köpeği birbirine bağlayın. Köpeğe uzaktan yiyecek göstererek onu ota doğru çekmeye çalışın. Köpek otu çekip koparıırken aynı zamanda yere düşüp ölmelidir*” (Risâle fi’t-Tıbb, vr. 9^b).

Konu ile ilgili bir diğer örnek: “*Bir kimsenin zekeri bağlı olsa hiç cima edemese çaydan üç tane balık tutup dirigen balıkların ağızlarına işeyip yine dirigen o suya salıverseler derhal açıla*” (Risâle fi’t-Tıbb, vr. 90^a).

2.4.Hayvan Organlarının Şifa Kaynağı Olarak Kullanılması

Osmanlı dönemi halk hekimliğinde, pek çok hastalığın tedavisinde hayvan organlarının kullanıldığına dair inanışlar oldukça yaygındı. Bu inanışlar, o dönemin bilimsel bilgi düzeyinin sınırlı olması ve hastalıkların nedenlerinin tam olarak anlaşılabilmesi nedeniyle ortaya çıkmış ve zamanla kültürel bir miras haline gelmiştir. Bu uygulamaların temelinde şu inançlar yatmaktadır²:

***Büyü ve sihir:** Hayvanların özel güçlere sahip olduğuna ve bu güçlerin insanlara aktarabileceğine inanılırdı.

***Doğa üstü güçler:** Hastalıkların kötü ruhlar veya nazar gibi doğaüstü güçlerin etkisiyle ortaya çıktığına inanılırdı.

***Benzerlik ilkesi:** Bazı hayvanların belirli organlarının, insan vücudunun benzer organlarıyla ilişkilendirilmesi ve bu sayede hastalıklara şifa olacağına inanılırdı.

² Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. (Yurdakul, 2023, ss. 187-200).

Aşağıdaki tabloda, halk hekimliği uygulamalarında hayvan organlarının hangi hastalıkların tedavisinde kullanıldığı ve bu uygulamalara atfedilen etkiler özetlenmiştir:

Hastalık	Kullanılan Hayvan Organları	Atfedilen Etki
Sara	Ayı kanı, sıçan, kurt gözü, Tilkinin azaları, eşek derisi, eşeğin sağ toynağı, kaplumbağa kanı, kaplumbağa ödü	Koruma, şifa
Divanelik	Ayı kanı, beber ödü, tilki ödü	Şifa
Baş ağrısı	Hüdhüd tacı	Şifa
Unutkanlık	Hüdhüd gözü	Şifa
Burun kanaması	Güvercin kanı, atın kafa tası	Durdurma
Göz hastalıkları	Sığır boynuzu, kurbağa kanı, kirpi ödü, ayı kanı, yaban eşeği gözü	Şifa, koruma
Uyku sorunları	Tavuk yüreği, yumurta kabuğu, yengeç gözü, bülbül tüyü, kurt gözü, maymun dişi, fil kulağının derisi, toyun yüreği, baykuş gözü, köpek başı	Uykuyu düzenleme
Doğum sorunları	Akrep, keçi boynuzu, geyik boynuzu, yılan derisi, at tırnağı ve dişi	Kolay doğum, hamile kalma
Çocuk hastalıkları	Tavşan başı, yunus balığının dişi	Sakinleştirme
Diş ağrısı	Tavşanın ön dişi, arslan dişi, kurt dili, kara kurbağası ayağı	Ağrıyı dindirme
Sıtma	Arslan derisi, ayı gözü, çekirge, örümcek, ipek kurdu, fil tezeği, tespih böceği, dişi kurbağa, kara kurbağası, ayı dişi	Şifa
Toplumsal itibar	Tavşanın sağ gözü, hıncır dişi, ayı derisi, kaplan derisi, kirpi ödü, hüdhüd başı, kanadı, kütüm kuşu başı	Saygı görme, çekicilik
Cinsel güç	Kara kedinin hayası, kurt ödü, kara kedi kanı, hüdhüd dili	Artırma

2.5.Hayvan Organlarının Tedavide Kullanım Şekilleri

***Talisman olarak taşıma:** Hayvanın belirli bir organının vücuda yakın taşınması, hastalıklara karşı koruma sağladığına inanılırdı. Örneğin, kurt gözü taşımanın sara hastalığına karşı koruduğu düşünülür (Risâle fi't-Tıbb, vr. 10^a; Tertîb-i Mu'âlece, vr. 16^a).

***Toz haline getirip içme veya sürme:** Bazı hayvan organları toz haline getirilerek içilir veya hastalıklı bölgeye sürülürdü. Örneğin, hüdhüdün gözü tozu göz hastalıklarına iyi gelirdi (Kitâb-ı Mücerrebât; vr. 18).

***Tütsüleme:** Hayvan organları yakılarak çıkan dumanın hastalığı uzaklaştırdığına inanılırdı. Örneğin, at başı kemiği tütsüsü burun kanamasını durdururdu (Tertîb-i Mu'âlece, vr. 28^b).

***Yiyecek ve içeceklere ekleme:** Hayvan organları, yiyecek ve içeceklere eklenerek tüketilerek hastalıklara karşı korunma sağlanmaya çalışılırdı. Örneğin, filin kulak derisinden bir dirhem içen kimsenin yedi gün uyumayacağına inanılırdı (Menâfiu'n-nâs, vr. 88^a).

2.6.Şifa Kaynağı Olarak Bitkilerin Kullanılması

Osmanlı tıp kitaplarında yer alan halk hekimliği uygulamalarında, bitkilerin şifa kaynağı olarak kullanımı oldukça yaygındı. Bu uygulamalar, toplumun doğa ve bitkilerle olan ilişkisinin bir yansımasıdır ve modern tıp öncesi dönemde bitkisel tedavi yöntemlerinin ne kadar önemli olduğunu gösterir. Bitkilerin bu şekilde kullanımı hem fiziksel hem de manevi sağlığı koruma amacı taşımaktaydı. Aşağıdaki tabloda, halk hekimliği uygulamalarında hangi bitkinin hangi hastalığın tedavisinde kullanıldığı ve bu uygulamalara atfedilen etkiler özetlenmiştir

Durum	Kullanılan Bitki	Atfedilen Etki
Sara	Udü's-salib	Koruma, şifa
Veba	Çıyan otu	Koruma
Delilik	Kırmızı sarımsak kabuğu	Şifa
Çıban	Sinirlüce dibi	Şifa
Toplumsal itibar, mutluluk	Oğul otu	Saygı görme, neşe
Doğum	Zaferan, kişnici kökü	Kolay doğum
Hamilelikte sorunlar (ölü doğum)	Havuç tohumu	Ölü doğumun önlenmesi
Kulunç	Habbulebân kökü	Şifa
Rüyalar	Pirinç (güzel rüyalar), bakla (kötü rüyalar)	Rüyaları etkileme
Akıl ve fikir	Soğan	Zarar verme
Sihir, hezeyan	Marul	Fayda

2.7.Bitkilerin Tedavide Kullanım Şekilleri

Bitkilerin kökleri, yaprakları, tohumları, çiçekleri ve diğer kısımları, farklı hastalıkların tedavisinde hem içsel hem de dışsal yöntemlerle uygulanıyordu. Bazı kullanım şekillerine ait örnekler:

***Taşıma ve Asma:** Bazı bitkiler, belirli hastalıkları önlemek veya tedavi etmek için vücuda asılır veya taşınırdı. Örneğin, udü's-salib bitkisi, sara hastalığına karşı oğlan çocuklarının boynuna boncuk gibi asılırdı (Kitâb-ı Mücerrebât; vr.84; Menâfiu'n-nâs, vr. 52^a).

***Tütsü ve Yakma:** Bitkiler, yakılarak veya tütsü olarak kullanılarak hastalıkları tedavi etmek için kullanılırdı. Örneğin, kırmızı sarımsağın kabuğu, akıl hastalığına karşı tütsü olarak kullanılırdı (Risâle fi't-Tıbb, vr. 10^b; Tertîb-i Mu'âlece, vr. 19^b).

***İçme ve Yeme:** Bazı bitkiler, çay, infüzyon veya doğrudan yenerek kullanılırdı. Örneğin, pirinç yiyen kişinin iyi rüyalar gördüğüne inanılırdı (Müntahab-ı Şifâ, vr. M44^a).

***Buhar ve Tütsüleme:** Bitkiler, buhar veya duman yoluyla kullanılarak tedavi sağlanırdı. Örneğin, havuç tohumları, anne karınında ölen bebeği düşürmek için kadının altında tütsülenirdi (Menâfiu'n-nâs, vr. 78^b).

2.8.Madenlerin ve Taşların Şifa Kaynağı Olarak Kullanılması

Osmanlı dönemi halk hekimliğinde, madenlerin ve taşların tedavi edici özelliklere sahip olduğuna dair yaygın bir inanış bulunmaktaydı. Bu inanışın, o dönemdeki sınırlı tıbbi bilgi, doğa ile iç içe yaşama ve kültürel inançların bir araya gelmesiyle şekillenmiş olduğu söylenebilir. Çalışma kapsamında incelenen tıp kitaplarından anlaşıldığına göre farklı madenlerin çeşitli hastalıklara şifa kaynağı olduğu düşünülmekteydi. Aşağıdaki tabloda, halk hekimliği uygulamalarında hangi taşın hangi hastalığın tedavisinde kullanıldığı ve bu uygulamalara atfedilen etkiler özetlenmiştir.

Hastalık	Kullanılan Taşlar	Atfedilen Etki
Sara	Zümrüt, Mıknatis taşı, Mercan, Tavukların göğüslerinde bulunan taş	Şifa, kötü ruhlardan korunma
Taun	Yakut	Koruma, cesaret verme
Cüzzam	İnci	Şifa
Kadın Hastalıkları (Doğum, doğurganlık)	Mıknatis taşı, Çakmak taşı, Kükürt, Sedef	Doğum kolaylaştırma, doğurganlığı artırma
Baş Ağrısı	Billur	Ağrıyı dindirme
Sarılık	Kehribar, Sarı yakut	Sarılığı giderme

Mide Ağrısı	Yeşim, Zümrüt	Ağrıyı dindirme
Diş Ağrısı	Akik	Ağrıyı dindirme
Cinsel İstek	Lal	Şehveti artırma
Korku, Uykusuzluk	Lal, Mıknatıs taşı	Sakinleştirme
Kötü Rüyalar	İnci, Lal	Engelleme

2.9.Taşların/Madenlerin Tedavide Kullanım Şekilleri

***Takı Olarak Kullanım:** Madenler genellikle yüzük, kolye, bilezik gibi takılar halinde vücuda takılırdı. Bu sayede taşın vücuda sürekli temas ettiği düşünülür ve böylece tedavi edici etkisi olduğu sanılırdı. Örneğin, zümrüdün sara hastalığına iyi geldiğine inanıldığı için sara hastası olan kişiler genellikle zümrüt taşı yüzük veya kolye takarlardı (Gâyetü'l-Beyan, vr. 70^b; Risâle fi't-Tıbb, vr. 82^b; Şifâü'l-Fuad, vr. 49^a).

***Vücudun Belirli Bölgelerine Yerleştirme:** Bazı durumlarda taşlar, ağrıyan bölgeye direkt olarak yerleştirilir veya bağlanırdı. Örneğin, baş ağrısı için billur taşı başa konulurdu (Menâfiu'n-nas, vr. 92^b).

***Suya Yatırma ve O Suyla Temas:** Bazı taşlar suya batırılarak suyun tedavi edici özellikler kazandığına inanılırdı. Bu su daha sonra içilir veya vücudun farklı bölgelerine sürülürdü. Örneğin, su dolu tasa altın bırakılır ve daha sonra o su içilirse sara hastalığına iyi geleceğine inanılırdı (Tertîb-i Mu'âlece, vr. 68^b).

***Toz Halinde Kullanım:** Bazı taşlar öğütülerek toz haline getirilir ve bu tozlar içilir veya yenirdi. Örneğin, Hacılar kükürdünü sabah birkaç tane rafadan yumurta ile yeseler giciği olan kişiye faydalıdır (Tertîb-i Mu'âlece, vr. 95^b).

***Tütsü Ederek Kullanımı:** Bazı taşlar yakılır ve çıkan dumanının solunmasıyla tedaviye çalışılırdı. Örneğin, anne karnında ölen bebeği düşürmek için kükürt buhur edilirdi (Menâfiu'n-nâs, vr. 54^b).

***Talisman Olarak Kullanım:** Taşlar, kötü göz, cinler gibi olumsuz enerjilere karşı koruyucu tılsım olarak kullanılırdı. Örneğin, bir parça mıknatısı üzerinde taşıyan kimsenin cinnilerin şerrinden emin olacağına inanılırdı (Menâfiu'n-nâs, vr. 91^a).

2.10.İnsan Kaynaklı Maddelerin Tedavi Amacıyla Kullanımı

Osmanlı tıp kitaplarında yer alan halk hekimliği uygulamalarında hastalıkların tedavisi için insan kaynaklı maddelerin de kullanıldığı görülmektedir. Bu tedavi yöntemleri, dönemin inanç yapısını yansıtmakla birlikte, tarihsel ve kültürel bir perspektif de sunmaktadır. Bu uygulamalardan bazıları şunlardır:

***Baş Ağrısı İçin**

Anne sütü, burna tütsü şeklinde verildiğinde çeşitli baş ağrılarına iyi geldiğine inanılmaktadır (Tertîb-i Mu‘âlece, vr. 7^b).

***Burun Kanamasının Durması İçin**

Bakire bir kızın kasığından alınan birkaç tüy burna tütsü olarak verilirse, burun kanamasını durduracağına inanılırdı (Tertîb-i Mu‘âlece, vr. 28^b; Risâle fi't-Tıbb, vr. 13^a).

***Diş Ağrısı İçin**

Ölü bir insan bedeninden alınan dişin, ağrıyan diş üzerine konulması ile diş ağrısını keseceğine inanılıyordu (Menâfiu'n-nâs, vr. 21^b-22^a).

***Göz Hastalıkları İçin**

Gök gözlü bir çocuk, karayağız bir kadın tarafından emzirilirse, göz renginin normale döneceğine inanılmaktaydı (Risâle fi't-Tıbb, vr.55^b; Menâfiu'n-nâs, vr. 53^a).

***Unutkanlık için**

Ölmüş insan bedeninden alınan öd ezildikten sonra ak düşmüş göze sürülürse, gözün aklığını gidereceğine inanılırdı (Kitâbü'l-Mühimmât, vr. 40^b).

İnsan kemiğinden elde edilen toz, balla karıştırılıp yenildiğinde, unutkanlığı önler ve hafızayı güçlendireceği umulurdu (Kitâbü'l-Mühimmât, vr. 40^b).

***Diğer**

Kurutulmuş insan dalağı tuz ile karıştırılıp soğuk suyla içildiğinde, kişiyi sihirden korur, vücut direncini artırır ve yorgunluk ile tembelliği engeller (Kitâbü'l-Mühimmât, vr. 41^a).

Sonuç

Bu çalışma, 14. ve 18. yüzyıllar arasında kaleme alınmış Türkçe tıp metinlerindeki halk hekimliği uygulamalarını tarihsel ve kültürel bir perspektifte incelemiştir. Özellikle dinsel ve büyüsel inançlara dayalı tedavi yöntemleri, bitkisel, hayvansal ve mineral kaynaklı maddelerin kullanımı gibi uygulamalar detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, Osmanlı toplumunda hastalıkların tedavisinde bilimsel yöntemlerin yanı sıra, deneyimlere, inançlara ve geleneksel bilgilere dayalı uygulamaların da yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, dönemin sağlık anlayışının karmaşık bir yapıya sahip olduğunu ve hastalıkların tedavisinde çok yönlü yaklaşımların benimsendiğini göstermektedir. Çalışmanın en çarpıcı bulgularından biri, halk hekimliği uygulamalarının dini inançlarla sıkı bir şekilde iç içe geçmiş olmasıdır. Kur'an ayetlerinin, duaların ve çeşitli ritüellerin tedavi süreçlerinde önemli bir yere sahip olması, dönemin insanların hastalıklara karşı duydukları çaresizliği dinsel inançlarla gidermeye çalıştıklarını göstermektedir. Ayrıca, bitkisel, hayvansal ve mineral kaynaklı maddelerin tedavi amacıyla kullanılması, doğanın şifa kaynağı olarak görülmesi ve doğüstü güçlere duyulan

inancın bir yansımasıdır. Bu çalışmanın sonuçları, günümüzde de yankı bulan önemli noktalara işaret etmektedir. Öncelikle, halk hekimliğindeki bazı uygulamaların modern alternatif tıp yöntemleriyle benzerlikler gösterdiği görülmektedir. Bitkisel tedavi, akupunktur gibi yöntemler, geçmişten günümüze uzanan bir sürekliliği temsil etmektedir. Bu durum, insanlığın sağlık arayışında bazı temel ilkelerden hareket ettiği ve bu ilkelerin kültürel ve tarihsel bağlamlarda farklı şekillerde ifade edildiğini göstermektedir. İkinci olarak, halk hekimliği uygulamaları, kültürel mirasımızın önemli bir parçasıdır. Bu uygulamalar, toplumların tarihsel süreç içindeki deneyimlerini, inançlarını ve değerlerini yansıtmaktadır. Halk hekimliğini anlamak, kültürel kimliğimizi daha iyi kavramamıza yardımcı olacaktır. Sonuç olarak, bu çalışma Osmanlı dönemi halk hekimliğinin karmaşık ve zengin bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular, tarihsel ve kültürel bir perspektifle değerlendirildiğinde, günümüzde de geçerliliğini koruyan bazı önemli konulara ışık tutmaktadır. Halk hekimliği, sadece geçmişe ait bir olgu değil, aynı zamanda geleceğe yönelik araştırmalar için de önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Kaynaklar

Yazma Eserler

Akşemseddin Mehmed b. Hamza. (t.y.). *Kitâb-ı Mücerrebât*. Konya Feridun Nafiz Uzluk Kütüphanesi, No: 6836.

Ali b. Osman. (t.y.). *Kitâb-ı Mu'âlecât*. Berlin Devlet Kütüphanesi Doğu El Yazmaları Koleksiyonu "Diez A. Quart 67".

Da'i Ahmed b. İbrahim. (t.y.). *Tertîb-i Mualece*. Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, No: 05 Ba Mü F.01947.

Ebûbekir Nusret Efendi. (t.y.). *Mâ-Hazara Fi't-Tıbbı'r-Rûhânî ve'l-Cismânî*. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi (Halet Efendi), No: 744.

İbn Sellum. (t.y.). *Gâyetü'l-Beyân Fî Tedbiri Bedeni'l-İnsân*. Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi (Fazıl Ahmed Paşa), No: 34 Fa 975.

İbn-i Şerif. (t.y.). *Yâdigâr*. Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz FB 495/1 numaralı nüsha.

Mehmed b. Mahmud. (t.y.). *Menâfiu'n-Nâs*. Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, No: 06 Mil Yz A 576.

Sâlih Efendi. (t.y.). *Risâle fi't-Tıbb*. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi (Şehit Ali Paşa), No: 02038.

Tabîb Kâmil. (t.y.). *Kitâbü'l-Mühimmât*. Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, No: 1353/1.

Zeyn ed-dîn b. Halil et-Tebîb. (t.y.). *Şifâü'l-Fuâd bi-Hazret-i Sultân Murad*. Adana İl Halk Kütüphanesi, No: 01 Hk 1104/2.

Araştırma Eserler

Acıpayamlı, O. (1978). Acıpayam'da halk hekimliği. *Antropoloji*, 11, 11-16.

Aydın, H. (2010). Şifa kaynağı olarak Kur'an-ı Kerim (Kur'an'ın şifa olduğuna dair ayetler üzerinde bir tefsir denemesi). *EKEV Akademi Dergisi*, 14 (42), 55-68.

Boratav, P. (1998). *100 soruda Türk folkloru*. Gerçek Yayınevi.

Celalüddin Hızır (Hacı Paşa). (2019). *Müntahab-ı Şifâ* (Haz. Z. Önler). Türk Dil Kurumu Yayınları.

Çelebi, İ. (2012). Tılsım. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 41, ss.91-94). TDV Yayınları.

Demirci, K. (2020). Muska. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C 31, ss. 265-267). TDV Yayınları.

Erdoğan, M. (1997). Havâssü'l-Kur'ân. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C. 16, ss. 522-523). TDV Yayınları.

Güven, M. (2005). *Abdulvehhâb bin Yusuf'un Müntahab-ı Fi't-Tıbb'ı* (Dil İncelemesi-Metin-Dizin) [Doktora tezi, Pamukkale Üniversitesi]. Yök Tez.

Hufford, D. (1986). Folk healers. In R. M. Dorson (Ed.), *Handbook of American folklore* (pp. 306-313). Indiana University Press (Çev. M. Sever). 2007, Halk hekimleri, *Milli Folklor*, 73, 73-80.

O'Connor, B., & Hufford, D. (2021). Understanding folk medicine. In E. Brady (Ed.), *Healing logics: Culture and medicine in modern health belief systems* (pp. 13-35). Utah State University Press.

Olgun, H. (2016). İbadet, ritüel ve kurban. *Milel ve Nihal*, 13 (2), 82-99.

Örnek, S. V. (1973). *Budunbilim terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Sever, M. (2015). Folk medicine, folk healing. *Gazi Akademik Bakış*, 9 (17), 181-192.

Türkdoğan, O. (1969). Erzurum bölgesinde tıbbî tedavinin sosyo-kültürel safhaları. *Türk Etnografya Dergisi*, 9, 33-46.

Yoder, D. (1975). Halk tıbbı. *Folklor Doğru*, 43, 23-30.

Yurdakul, B. N. (2023). Türk halk hekimliğinde hayvan sembolizmi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 23 (1), 187-200.